

# התרבות כמנוע צמיחה ישראלי

חומרי רקע לדיון

בוועדת החינוך, התרבות והספורט

16.12.2020 א' בטבת התשפ"א



© כל הזכויות שמורות למרכז המידע והמחקר של תנועת תרבות

## התרבות כמנוע צמיחה - רקע ודוגמאות

### מבוא

לאנשי התרבות והאומנות יש תפקיד מכריע בהתמודדות עם אתגרי היסוד של החברה הישראלית. המדינות המפותחות בעולם כבר הבינו זאת: AGENDA 21, הרשת הבין-לאומית של ערים וממשלים מקומיים, הכריזה על תרבות כעל אחד מעמודי התווך של פיתוח בר-קיימא; אונסק"ו, ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם, הכריז בסדרה של מאמרים ודוחות על התרבות כהכרחית לפיתוח של חברות ומדינות; ה-OECD, הארגון הכלכלי של המדינות המפותחות, רואה בתרבות כלי מרכזי לפיתוח מקומי; וארגונים, רשתות ומכוני מחקר נוספים מכל העולם מצביעים על הפוטנציאל הרב שגלום בתרבות. כלומר, תרבות לא נתפסת כפנאי, שעשועים או מותרות, היא אחד מכלי המדיניות המרכזיים שמדינות, אזורים ורשויות מפעילים כדי ליצור צמיחה בת-קיימא מבחינה חברתית וכלכלית.

לעומת זאת, היחס לתרבות בישראל שונה באופן מהותי. תרבות נתפסת בצדק כתחום מקצועי נפרד, כעולם שמתרחש בנוסף לחיים החברתיים והכלכליים או לצידם כצריכת פנאי. הדיון על תחום התרבות מתרכז בעיקר בשאלות של היקף התקציב במשרד התרבות וחלוקתו לתחומי האומנויות המוכרים. כמו כן, המדיניות הישראלית מתרכזת במנגנון תמיכות, המשמר על פי רוב את היצע הקיים, ובתקצוב אירועים ברשויות מקומיות.

המפתח להתמודדות עם אתגרי היסוד של החברה הישראלית טמון בהשתתפות רחבה ודמוקרטית יותר בתרבות ברמה המקומית והאזורית. השקעה נכונה בתרבות ופיתוח מושכל שלה על ידי המדינה – על כל משרדיה, רשויותיה וגופיה – יובילו לצמיחה הדדית הן של התרבות והן של החברה והכלכלה. ראשית, פיתוח תרבותי רחב יביא לצמיחה כלכלית ושוויונית יותר, לשיפור הבריאות ומדד איכות החיים בישראל, עיצוב של מרחבים עירוניים חדשים, חיזוק דמוגרפי. בנוסף, השקעה יסודית בתרבות כתוכן כמורשת כסיפור ישראלי משותף יביא גם לאיחוי שסעים חברתיים, לבנייה של קהילות חסונות ומלוכדות, ובסופו של דבר גם לעיצובו של סיפור ישראלי חדש: סיפור שכולם שותפים בכתיבתו ולכולם יש בו מקום, "ריבוי מתוך אחדות".

לסיכום, התרבות יכולה וצריכה להיות שותפה לאתגריה של החברה הישראלית בכל תחומי חיה.

אנו קוראים לממשלת ישראל ולמשרד התרבות והספורט בפרט, להוביל, לתכלל ולעצב את מדיניות התרבות כמנוע צמיחה חברתי וכלכלי, ולמצות את משאבי המדינה באופן אפקטיבי המעודד צמיחה. מסמך זה כולל דוגמאות לקשר בין התרבות והאומנות לתחומי חיים נוספים.

ניתן לשתף בנתונים, דוגמאות או הסברים נוספים על התרבות כמנוע צמיחה חברתי וכלכלי, בפניה לתנועת תרבות בדואר אלקטרוני לכתובת [TARBUT@TARBUT-MOV.CO.IL](mailto:TARBUT@TARBUT-MOV.CO.IL) ולציין בנושא ההודעה "למרכז המידע והמחקר".

<sup>1</sup> "תרבות: עמוד התווך הרביעי של פיתוח בר קיימא", אג'דה 21, 2010  
<sup>2</sup> לדוגמה: "הכוח של התרבות למען הפיתוח", אונסק"ו, 2010  
<sup>3</sup> לדוגמה: "תרבות ופיתוח מקומי: מסמך רקע" של OECD משנת 2018

## רקע

ידוע כי פעילות תרבות ואמנות מסייעת ומשפרת את הבריאות בתחומים שונים ומגוונים. רווחה נפשית, התמודדות עם לחץ, את איכות החיים, בהתמודדות עם מחלות זקנה, בתהליכי שיקום פיזי ועוד. ארגון הבריאות העולמי רואה באומנויות כלי מרכזי במניעה ובטיפול בבעיות בריאות גופניות ונפשיות, וממליץ על שיתוף פעולה בין-מגזרי בין בריאות לבין תרבות שייטיב עם שניהם. ב-2010, בית הספר טריניטי למוזיקה ומחול בלונדון פרסם סקירה מחקרית בנוגע להשפעת המחול על בריאותם ועל רווחתם של זקנים.<sup>4</sup> נמצא כי ריקוד משפר את הבריאות הגופנית והנפשית של זקנים, תוך חיזוק של תפיסתם העצמית ושל יכולותיהם הקוגניטיביות, ובמקביל מקל על הידרדרות של מחלות זקנה כדלקת פרקים, פרקינסון, שיטיון ודיכאון.

## דוגמאות

- **הוכניות "הרבות לפי מרשם" בבריטניה** משתמשות באומנות ככלי תרבותי לשיפור הבריאות. במסגרתן, כאשר נשות ואנשי צוות רפואי או טיפולי מזהים צורך, הם מפנים מטופל לעובד קהילתי מקומי. אותו עובד משבץ את המטופל לקבוצת אומנות לפי הצרכים, ההעדפות ותחומי העניין של המטופל. מחקרים על תוכניות אלו הראו בקרב המטופלים שיפור באיכות החיים, בביטחון העצמי, בקשרים החברתיים ובתחושת הערכה עצמית. תוכניות אלו הן חלק ממהלך רחב יותר של "מרשמים חברתיים" בבריטניה הכוללים גם תחומים נוספים. מטרת העל של מהלך זה היא להקל את העומס על מערכת הבריאות. לפי התוכנית האסטרטגית של עיריית לונדון לשוויון בתחום הבריאות, עולה כי כ-20% מהמטופלים המגיעים לראות רופא סובלים מבעיות חברתיות ולא רפואיות.<sup>5</sup>
- **הוכנית "אבות הרבות"** מפעילה קבוצות אומנות בבתי דיור מוגן כדי להפיג את הבדידות ולשפר את הבריאות בקרב זקנים בתקופת הקורונה. במסגרת התוכנית אמנים צעירים מתנועת תרבות עוברים הסבה מקצועית כדי לקיים פעילות חברתית ותרבותית עם האוכלוסייה הוותיקה. באמצעות כלי האומנות, האומנים נעשים לסוכני שינוי אשר מעצמים את הביטוי האישי והציבורי של אוכלוסייה זו ומשפרים את בריאותם ואת איכות חייהם. עד כה, התוכנית מקיפה עשרות אומנים, כ-1,000 קשישים וכ-25 בתי אבות ומרכזי יום.<sup>6</sup>
- **"אימג'ן" היא עמותה להעצמה וחינוך מוזיקלי** עבור אוכלוסיות מגוונות הכוללות ילדים ונוער עם צרכים מיוחדים. שיטת העבודה שלה כוללת שילוב בין מוזיקה, טכנולוגיה וגישה חינוכית מעצימה והיא פועלת דרך מפגשים, סדנאות, הרצאות והכשרות. "אימג'ן" נפרסת במרחבים של החינוך הפורמלי, הבלתי-פורמלי, בתי החולים ומערכי הדיור לבוגרים עם מוגבלות. הפעילות כוללת הנגשת מוזיקה דרך אמצעים טכנולוגיים חדישים המאפשרים השתתפות, שיתוף פעולה, האזנה, אלתור ושירה משותפת.<sup>7</sup>

<sup>4</sup> מה הראיות לגבי התפקיד של האומנויות בשיפור בריאות ואיכות חיים? "ארגון הבריאות העולמי, 2019  
<sup>5</sup> "לרקוד למען איכות חיים בגיל השלישי: סקירת ספרות על ההשפעה של מחול על בריאות ואיכות חיים בקרב זקנים", מרכז טריניטי למוזיקה ומחול, 2010  
<sup>6</sup> "סיכום מחקר: תרבות לפי מרשם", המרכז לערכי תרבות באוניברסיטת לידס, 2020  
<sup>7</sup> "מרשמים חברתיים: פחות רטוריקה ויותר מציאות. סקירת ראיות מערכתית", 2016  
<sup>8</sup> "בריאות טובה יותר לכל תושבי לונדון: התייעצות לגבי אסטרטגיות אי-השוויון בבריאות בלונדון", עיריית לונדון, 2017  
<sup>9</sup> "תרבות הבידוד: אומנים ינחו קבוצות בבתי דיור מוגן ציבוריים בעיר", מיינט ירושלים, 2020  
<sup>10</sup> אתר עמותת אימג'ן

## חוסן קהילתי

### רקע

השתתפות תרבותית רחבה יוצרת ומחזקת קהילות, הופכת אותן לחסונות יותר, משפרת את הלכידות שלהן ומעצימה קבוצות מוחלשות באוכלוסייה. בכך, התרבות מבצעת תפקיד משולש: ראשית, היא יוצרת גשרים בין אנשים וקבוצות ומאפשרת שיח וחיים משותפים; שנית, היא מכניסה למארג החיים הקהילתי קבוצות מוחלשות ומודרות ובכך יוצרת חברה שוויונית יותר; ושלישית, היא יוצרת תכנים חדשים ומשמעויות נוספות לתוך החברה ובכך מלכדת אותה והופכת את הפיתוח שלה לבר-קיימא. מחקר רחב שהתבצע ע"י מועצת האומנויות באנגליה ב-2014 מצא כי למתנדבים בתחום התרבות יש סיכוי גבוה יותר להיות מעורבים ומשפיעים בקהילות שלהם. כמו כן, המחקר מציין ראיות חזקות המצביעות כי השתתפות בתרבות ובאומנות יכולה לתרום ללכידות קהילתית, להקטין הדרה חברתית ולהפוך קהילות לבטוחות ולחזקות יותר.

### דוגמאות

- הקרס "סירוק דה סוליי" ברובע סן-מישל במונטריאול**, קנדה, עמד במרכזו של תהליך התחדשות עירונית מאז סוף המאה ה-20. הרובע, שהיה ידוע בבעיות החברתיות שנפוצו בו, חווה צמיחה חברתית וקהילתית כתוצאה מהפיכתו למקום המושב של הקרס הבין-לאומי המצליח. מחקר משנת 2016 שבחן את תהליך ההתחדשות ברובע מצא כי בזכות השתתפות הנרחבת בפעילויות הקהילתיות של הקרס ברובע, התושבים חוו העצמה קהילתית, לכידות חברתית ומיתוג מחדש של האזור. הרובע שבעבר היה נתון לפילוג חברתי ולעוני שינה את פניו והפך לשכונה קהילתית בעלת תחושת שייכות ורמת מעורבות גבוהה מצד התושבים.
- "אחרי השיטפון חוזרים לגעתון"**, פעולה אומנותית-קהילתית בנהריה – בינואר 2020, כמות משקעים גדולה גרמה לשיטפון בנהריה ולעליית נחל הגעתון על גדותיו. בשיטפון זה קיפח את חייו מוטי בן-שבת ז"ל ונגרם נזק אדיר לחנויות. קהילת האומנים של תנועת תרבות בנהריה, בשיתוף עיריית נהריה, יצרה קמפיין וסדרת אירועי תרבות ברחוב הגעתון על מנת להזניק מחדש את הפעילות המסחרית, לקיים עיבוד ושיח קהילתיים, ולהגביר את תחושת הסולידריות של תושבי נהריה והגליל. ציחתחושות האחוה והקהילתיות שנוצרו בעיר בזכות האומנים הוכיחו את עצמן כחודשיים מאוחר יותר עם פרוץ משבר הקורונה, כאשר קהילת המתנדבים נרתמה למשימות התנדבותיות וקהילתיות, סייעה לקשישים מבודדים ולעסקים מתקשים, והובילה מפגשי חשיבה ופעולה לתושבים מהעיר.

<sup>11</sup> "הערך של האומנויות לאדם ולחברה", מועצת האומנויות באנגליה, 2014

<sup>12</sup> "הכוח לאנשים: כשתרבות פועלת כזר חברתי בתהליכי התחדשות עירונית (ונכשהיא לא)", 2016

<sup>13</sup> "אחרי השיטפון חוזרים לגעתון", אתר עיריית נהריה



## רקע

הטמעה של פעילות תרבותית במערכת החינוך היא הכרחית למען פיתוח חברתי וכלכלי בר-קיימא. ראשית, עיסוק בתרבות מפתח את ההיבטים הזהותיים והערכיים בקרב תלמידות ותלמידים, תוך חיבורם לתרבות המקומית, הישראלית והעולמית. שנית, התרבות מפתחת יכולות חשיבה מגוונות, ביניהן חשיבה ביקורתית, יכולות של פרשנות והיסק ומרחיבה את יכולות הדמיון של ילדים ונוער. לבסוף, שילוב של האומנויות עצמן מוביל לרכישה של מיומנויות הכרחיות למאה ה-21 ולשוק התעסוקה המתפתח: חשיבה יצירתית, פתרון בעיות, תכנון ועוד מיומנויות הכרחיות לעתיד. מחקר של ה-OECD משנת 2013 מצא כי שילוב אומנויות בבית הספר מפתח מיומנויות כמו בחינה מקרוב, דמיון, חקר, התמדה, הבעה, שיתוף פעולה והתבוננות פנימית.

## דוגמאות

- **בית הספר היסודי ברג'יו אמיליה** – שיטת החינוך הייחודית בעיירה האיטלקית רג'יו אמיליה פותחה לאחר מלחמת העולם השנייה ומשלבת מעורבות קהילתית, למידה דרך פרויקטים ושפות ביטוי שונות, כאשר במרכזן שפות אומנותיות. לשיטה ישנם אופני לימוד וטכניקות מגוונים ושונים להוראה והבעה, כגון ציור ואיור, משחק ודרמה, מחוות רגשיות ומילוליות, מוזיקה ודיאלוג. כל זאת במטרה לשים את הילד במרכז התהליך החינוכי<sup>14</sup>. שיטה זו נפוצה בכל שדה החינוך האלטרנטיבי ברחבי העולם.
- **הכנייה "אמן בית ספר" של הנועה הרבות** משלבת אומנויות בתוך ליבת הלימודים במערכת החינוך הציבורית. התכנית דוגלת בשילוב של אומנים פעילים מתחומים שונים בתוך המערכת הבית-ספרית, בליווי הצוות הפדגוגי המשלב אומנות במקצועות הליבה, ובמעורבות האומנים בחינוך החברתי. באמצעות ההשתלבות במרחב ובקהילה של בית הספר, אמן בית הספר מקנה לתלמידיה את הערכים המוספים של האומנות, משפיע על האסתטיקה של המרחב ויוצר תחושת שייכות וקהילתיות בקרב התלמידים והצוות החינוכי<sup>15</sup>. כתוצאה מכך, מתפתחות מיומנויות החשיבה וההפשטה של התלמידים, עולים ההישגים הלימודיים ומתפתחת מנהיגות בית-ספרית חדשה.

<sup>14</sup> "אומנות לשם האומנות? ההשפעה של חינוך לאומנות, מחקר של ה-OECD משנת 2013"  
<sup>15</sup> "רג'יו אמיליה נגישת האומנויות: שתי דוגמאות יוצאות דופן על למידה רבת מצבים בשנים מוקדמות", 2019  
<sup>16</sup> "אורט יד ליבוביץ' נתניה מככב בכנס "אמני בית הספר" הארצי", 2016

## צמיחה דמוגרפית

### רקע

תרבות מקומית תוססת, הכוללת פעילויות, פרויקטים, מוסדות, סביבה פיזית ומעמד אומנים יוצרת משיכה גדולה לאוכלוסיות חדשות לעבור לגור במקום ורצון בקרב תושבים קיימים להשתקע במקום. ערים מתפתחות רבות בישראל מבינות כי התרבות היא אחד מהשיקולים המרכזיים עבור זוגות וקהילות של צעירים בבחירת מקום מגורים. במסגרת מחקר שנערך ע"י המרכז לחקר העיר והאזור בטכניון עלה כי כ-70% מהתושבים החיים בשכונות בתל-אביב בהן פועלים פרויקטים תרבותיים מרוצים מאוד מאזור מגוריהם. נתון זה נכון במיוחד בקרב צעירים, וגבוה משמעותית הן מהממוצע בשכונות בת"א בכלל והן מהממוצע בשכונות חדשות בת"א.

### דוגמאות

- הקמת "המדיטק" בחולון הביאה לשינוי הדימוי של העיר ולצמיחה דמוגרפית.** במחקר שנערך באוניברסיטת חיפה<sup>18</sup> בשנת 2016, נבחן לעומק תהליך המיתוג-מחדש של העיר חולון וכיצד התרבות היוותה בו כוח מרכזי. המחקר מצא כי הקמת המדיטק, הפקת אירועי תרבות מקומיים וטיפוחם של מוסדות תרבות תוך מעורבות והשקעה נרחבות של הרשות המקומית הביאו לצמיחה ולשינוי תדמית עירוני. כך, השכונה בה התרכזו מוסדות התרבות חוותה עלייה ניכרת בהגירה הפנימית בתוך חולון. כמו כן, חולון חוותה צמיחה דמוגרפית כוללת נרחבת, תוך הגדלת מספר התושבים בכלל ומספר הילדים בעיר בפרט, זאת אף בהשוואה לערים השכנות בת ים וראשון לציון.
- "פואייה" הוא מוסד תרבות חברה-מוזיקלי לצעירים שהוקם בנהריה בשנת 2018.** מטרתו היא יצירת מענה מקומי לאוכלוסיית הצעירים בגליל המערבי אשר עברו את מוסדות ההכשרה המוזיקליים לנוער באזור כדי לסייע להישארותם באזור. כך, נוצרה קהילה המונה כמאה צעירים ומבוגרים, חלקם במרחק שעה נסיעה מנהריה. ב"פואייה" פועל חדר חזרות, מתקיימים ערבי ג'אז לזמרים ונגנים, סדנאות, אירועי מוזיקה בחצרות הבתים של צעירי הקהילה<sup>19</sup>. רבים מהחברים הצעירים ב"פואייה" מעידים כי קיומו של מוסד התרבות היווה עבורם שיקול מרכזי בהחלטה להשתקע בנהריה.

<sup>17</sup> "פיתוח תרבות כמנוף לפיתוח עירוני: הניסיון הבינלאומי והמקרה של תל אביב", הטכניון, 2014  
<sup>18</sup> "מרכיבי תרבות במיתוג חולון עיר הילדים" ותורמתם לצמיחה העירונית", אוניברסיטת חיפה, 2016  
<sup>19</sup> דף הפייסבוק של "פואייה"

## התחדשות עירונית

### רקע

לתרבות תפקיד מכריע בהצלחתם ובהשפעתם של פרויקטים להתחדשות עירונית. בין אם תהליך ההתחדשות מבוסס על תרבות או מתרחש במקביל להשקעה בתרבות, התרבות היא מרכיב הכרחי בפיתוח כלכלי אפקטיבי של רובע, עיר או אזור. בין ההשפעות הכלכליות של תרבות לתהליכי התחדשות ניתן למנות הגדלת היקף השקעות במקום, הוצאה כספית גבוהה של תושבים ותיירים, שימור של מעסיקים ושל צעירים בעיר, הנעת פיתוח של עסקים ואזורי מסחר ופנאי ועוד. מחקר רוחב שנערך לבקשת משרד התרבות הבריטי בשנת 2004 המציין השפעות אלו ונוספות מצא שברוב המוחלט של מקרי הבוחן שלו לתרבות היו תוצאות חברתיות או כלכליות חיוביות במסגרת תהליכי התחדשות.<sup>20</sup>

### דוגמאות

- ההליך ההתחדשות העירונית באדינבורו, סקוטלנד, מובל על ידי המורשת ההיסטורית של העיר.** אדינבורו מהווה את הריכוז הגדול ביותר בבריטניה של מבני מורשת מחוץ ללונדון, כאשר מבני המורשת הם חלק משמעותי מהייחודיות של העיר. לפי דוח של אונסק"ו<sup>21</sup> מאז שנות ה-60 של המאה ה-20 המורשת העירונית עמדה בלב תהליכי ההתחדשות שלה, תוך הכרה בערכים החברתיים, הכלכליים והסביבתיים של מורשת בנויה. שיתוף פעולה של המגזר הפרטי והציבורי הוביל לפעולה משולבת הן כלפי מבנים לשימור והן כלפי בנייה חדשה. למעלה מ-4,000 בניינים היסטוריים באדינבורו הם בנייני מגורים, כאשר באופן כללי האסטרטגיות הגמישות לשימוש מחדש במבנים לשימור ושיתוף הפעולה הבין-מגזרי נתפסים כרכיבים הכרחיים בפיתוח הבר-קיימא של העיר.
- השוק הישן בעפולה בעברו היה שוק מוזנח.** ב-2017 הגיעו אליו 3 אומניות מקומיות מתנועת תרבות והקימו בו את **מתחם "ואהבת"** – אמנות חדשה בשוק הישן<sup>22</sup>. במתחם התקיימו אירועי תרבות, הוצגו תערוכות והתקיימו בו מפגשים של יוצרים. תהליך ההתחדשות כלל בניית אופק אסטרטגי חדש לשוק העירוני הישן, רתימת הסוחרים ובניית ועד מקומי, גיוס אמנים ויוצרים לקיום פעילות בשוק ועידוד עסקים חדשים להשקעה במתחם. כתוצאה מכך, חל שינוי באופי השוק: יצאו ממנו גורמים פליליים, התפתח בו המסחר, הוקמו בו 12 עסקים חדשים, נוצרה עלייה באכלוס החנויות בשוק מ-50% תפוסה ל-90% תפוסה ועלייה פי 4 בערך הנכסים. כיום, לאחר תנועה אינטנסיבית של מבקרים לשוק, העירייה גם נכנסת להשקיע במקום כמתחם מסחר ותרבות לצעירים.

<sup>20</sup> התרומה של תרבות להתחדשות בבריטניה: סקירה של ראיות", משרד התרבות המדיה והספורט בבריטניה, 2004.

<sup>21</sup> "תרבות: עתיד עירוני; דוח עולמי על תרבות למען פיתוח עירוני בר-קיימא; תקציר", אונסק"ו, 2016, עמ' 62.

<sup>22</sup> "התרבות כבר לא בפריפריה", מקור ראשון, 2019.



## רקע

תרבות היא אחד מגורמי הפיתוח והצמיחה החשובים ביותר של תעשיית תיירות משגשגת. מגזר תיירותי מוצלח ברמה העירונית והאזורית מביא לעלייה בפעילות הכלכלית: הוצאה ישירה של תיירים ומבקרים, פתיחה של עסקים חדשים, היווצרות של משרות וכניסה של השקעות חדשות יוצרות יחדיו מארג תרבותי-תיירותי-כלכלי שלם ופורח. מחקר רחב של ה-OECD משנת 2009 מצא כי פיתוח הקשר בין תרבות לתיירות מביא לשיפור תדמית, לכידות חברתית, לתמיכה במגזר התרבותי ולעלייה בחדשנות וביצירתיות.<sup>23</sup>

## דוגמאות

- **תוכנית "ערי בירה תרבותיות של אירופה" בליברפול**, במסגרתה בשנים 2004-2009 העירייה השקיעה כ-130 מיליון ליש"ט בפיתוח התרבותי של העיר. הפעילות הכלכלית שנוצרה בעקבות תיירים שהגיעו כדי להנות במיוחד מתוכנית התרבות נאמדה בכ-750 מיליון ליש"ט – כמעט פי 6 מגובה ההשקעה.<sup>24</sup>
- **המשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל משקיע בהיירות כאמצעי לפתח כלכלית את הגליל**. לדוגמה, המשרד תומך בקיום של פסטיבלים המחזקים את האופי הייחודי של הגליל כדי לפתח את התיירות המקומית, שמהווה את אחד מהעוגנים הכלכליים של האזור.<sup>25</sup> כמו כן, אירועי התיירות הללו חושפים את המבקרים למורשת של קבוצות חברתיות נוספות, אשר מגדיל את החשיפה אל מורשות אלה והופכם לחלק מהמארג הישראלי.

<sup>23</sup> "ההשפעה של תרבות על תיירות", מסמך של ה-OECD משנת 2009

<sup>24</sup> "ליצור אימפקט: הניסיון של ליברפול כבירת תרבות אירופאית", אוניברסיטת ליברפול, 2011

<sup>25</sup> "פסטיבלים בגליל", מתוך אתר המשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל